

СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У РІЧПОСПОЛИТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (ОСМИСЛЮЮЧИ ПОЛЬСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XIX – 30-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ)

Перші десятиліття після поділів Речі Посполитої польська історіографія була залежною від факту втрати держави і зосереджувалася на здобутках, моментах піднесення та культурній величі минулого. Історичні праці, які часто порушували проблеми політичного життя, не розкриваючи соціально-економічних та культурних тенденцій, були написані у загальнопольському дискурсі. У них Річ Посполита підмінялася «Польщею» і теренами, що до неї були приєднані в ході формування держави, а суспільство складалося із корінного населення, тобто поляків і тих жителів, що влилися до річпосполитського суспільства [4, с. 310–312]. У цьому контексті згадки про українську шляхту були незначними, фрагментарними. Польську історіографію зазначеного хронологічного періоду в її оцінці української шляхти в Речі Посполитій можна поділити таким чином: а) дослідники, які займалися політичною історією; б) дослідники, які розглядали проблеми Речі Посполитої через релігійний фактор; в) історики, яких цікавила еволюція і баланс між владною верхівкою та державними органами; г) дослідники, яких цікавила соціально-економічна і культурна історія.

У польських істориків XIX ст. значним був інтерес до політичних подій. Екскурси подібного плану, незважаючи на їхню інформативність і вагому джерельну базу, комплексно не висвітлювали проблем тогочасного суспільства.

Описані деталі впливали на висвітлення становища українських земель у складі Речі Посполитої і, відповідно, ролі її верхівки у цих процесах – української шляхти.

Такий підхід можна простежити у Генріха Шмітта (1817–1883), Єнджея Морачевського (1802–1855) та Тадеуша Корзона (1839–1918). Праці першого вирізняються тим, що із них поставала політична історія Польщі, минуле розкривалося через набір хронологічних дат. Важливою подією в історії держави дослідник вважав зближення Корони Польської і Великого князівства Литовського [18, s. 1]. Після згадки про зовнішню загрозу він заглибився у політичну історію, акцентуючи на укладених, розпочинаючи із XIV ст., договорах. Із цієї перспективи було розглянуто проблему належності українських земель, які мислилися як рубіжні з ісламським світом, і позицію української шляхти у XV ст. [3, с. 77; 18, s. 15]. Автор висловив переконання, що спільна позиція руської шляхти межувала із особистою зацікавленістю Свидригайла [18, s. 45]. Після укладення Люблінської унії соціальна структура українських земель, що були територією Великого князівства Литовського, була збережена з тією відмінністю, що князівський статус втрачав свою вагу [18, s. 46]. Результатом унії були поступова асиміляція та інтеграція воеводств в єдину державу [18, s. 49–50].

Подібний підхід до реконструкції минулого Речі Посполитої запропонував Є. Морачевський. Він розглядав Люблінську унію як результат активності короля, дії якого посприяли тому, що її прийняла литовська шляхта, яка завжди наголошувала на своїх правах [17, s. 8]. Про українські землі і місцеву шляхту тут згадано у контексті татарської загрози та у розгляді козаччини як фактора, що робив проблемними зовнішні відносини із Османською імперією, та сили, яка, незважаючи на часту підтримку польського війська у кампаніях, порушувала внутрішній спокій держави [17, s. 80, 280–286]. Згадує автор про конфлікт К. Косинського із князями Острозькими та напади першого на шляхетські маєтності [17, s. 280–281]. Ширшого аналізу річпосполитського суспільства та статусу української шляхти у державі дослідник не пропонував.

Представник варшавської школи Т. Корзон розглядав Русь насамперед як об'єкт зовнішніх прагнень Московії [11, s. 307]. У роботі підкреслено особливість Великого князівства Литовського як багатотетнічної держави [11, s. 320]. Початок змін у ній автор простежував з наданням Городельського привілею (1413), відколи розпочалася полонізація Литви [12, s. 94, 320]. Ці зміни розпочали залучення до суспільства руської шляхти грецького віросповідання, що, однак, не вирішило всіх проблем, які виникли під час укладення Люблінської унії. На прикладі цієї ситуації було підкреслено відмінність поглядів української шляхти, яка сприяла унії, від литовської. Приєднання Волинського, Київського і Брацлавського воєводств до Корони Польської автор оцінював як «*blagosławieństwo rokoju*». До цієї характеристики його

спонукали висновки щодо зростання кількості приватних сіл та міст, що відображалося на господарському потенціалі регіону. Поступ спостерігався і в культурній сфері, що особливо було помітно на прикладі реформ, проведених Петром Могилою [12, s. 157]. Козацький стан та Берестейська унія розглядалися автором як події, які поглибили суспільну дисгармонію та пришвидшили падіння Ягеллонської династії, що автором було уподібнено до державного занепаду.

Окремі історики досліджували державність Речі Посполитої через нерегульованість релігійних питань. Вони розглядали Берестейську унію як подію, що стала рубіжною в історії держави. Юліан Бартошевич (1821–1870), проаналізувавши статус Київської митрополії, відзначив, що Берестейська унія була для неї виходом із кризи. Представник варшавської школи Валеріан Калінка (1826–1886) вказував на важливість відсутності руського митрополита у Сеймі, що було безпосередньо пов'язано із позицією католицького духовенства [10, s. 9]. Саме нерегульованість цього питання впливала на зародження конфліктів у суспільстві, стимулюючи інтерес до руських земель з боку Московії [10, s. 13].

Крім цього, Ю. Бартошевич не розглядав козацькі повстання як «*walkę Polski z Rusją*», оскільки «*wszystko co ruskie, było już wtedy polskie*» [7, s. 191]. Тож представників цього напрямку об'єднували ідеї щодо нерегульованості церковного питання, що вели до суспільної роз'єднаності, якою користувалися зовнішні опоненти.

Деякі інші акценти були зроблені польським істориком, професором Ягеллонського університету Єжи Самуелем

Бандтке (1768–1835). У його праці «Dzije narodu Polskiego» увагу зосереджено на житті річпосполитського суспільства. На авторську рефлексію минулого важливий вплив мали тенденції романтичного історіописання, оскільки йому притаманно було наголошувати на звичному, з точки зору європейських народів, розвитку Польщі, розглядати генезу народу через низку міфів та наголошувати на «долі», яка здатна впливати на життя суспільства [6, s. 178].

Є. С. Бандтке розглядав державу, що постала у результаті зближення Польщі і Литви, як особливе політичне утворення на географічній мапі раннього Нового часу [6, s. 149]. Важливим аспектом, який впливав на життя суспільства, було формування шляхетського стану. Він поставав через надані королівською владою привілеї, що забезпечили шляхтичам латинського обряду право посідати уряди та визначили умови військового податку [6, s. 35]. Ці привілеї були негативно прийняті на Русі, що призвело до конфлікту з її елітами і виступом Свидригайла [6, s. 44]. Неврегульованість релігійної проблеми на Русі спричинила пізніше повстання К. Косинського [6, s. 230–231]. Вирішенням цих суперечностей, які багато у чому мали релігійний вимір та підтримувалися місцевою шляхтою, могла бути Берестейська унія, яка лише поглибила конфлікт через незгоду із нею частини руського духовенства [6, s. 233].

Люблінська унія не стала об'єктом дослідження історика, більш важливим для нього був період після смерті Зигмунта II, коли у державі було утверджено «złota wolność elekcyi» [6, s. 177]. Її важливість пояснювалася тим, що шляхта, маючи уже набуті привілеї, отримала

відчуття власної впливовості, а право елекції обмежувало владу короля. Аналізуючи важливість шляхетської репутації, автор припустив, що зменшення впливу польських магнатських родин на українські землі почало призводити до занепаду держави [6, s. 308–309].

Дещо інакше розумів декларовані проблеми Міхал Бобжинський (1849–1935). В історії Польщі він виділяв період «розквіту», який припав на XV–XVI ст. і був пов'язаний із династією Ягеллонів. Важливою особливістю пізнього середньовіччя була зміна статусу шляхти, що впливала на збільшення соціальної дистанції у суспільстві [8, s. 9]. Участь у політичному житті держави сприяла тому, що «przykryła szlachta chłopa ostatecznie do roli», збільшуючи таким чином свої доходи [8, s. 254–255]. Зміни проявилися у тому, що «wprowadzone do Polski [...] nauki i sztuki klasyczne podniosły więc cywilizacyjnie ogół społeczeństwa» [8, s. 260]. Це вплинуло на зближення польської, литовської і руської шляхти, відносини між якими були складними [8, s. 271]. Місцева шляхта, незважаючи на зближення, завжди прагнула дотримуватися власної традиції, що дало можливість автору припустити, що Люблінська унія була засадничою помилкою. Українська шляхта, територія проживання якої означена поняттям «креси», поставала як така, що користувалася утвердженими правами і привілеями.

У працях представника краківської історичної школи Юзефа Шуйського (1835–1883) немає чіткого образу української шляхти. До прикладу, коли автор розглядає з'їзд монархів у Луцьку, подано відносини Вітовта і Ягайла, тоді як м. Луцьк у праці фігурує винятково як географічний пункт і не уособлюється

із руською шляхтою [19, s. 77]. Загалом період укладення Люблінської унії, яка сприймалася як важливий цивілізаційний акт, що був корисний для держави, розглянуто під призмою приєднання українських земель та визнання привілеїв литовської аристократії, тоді як опір шляхти автор класифікував винятково як егоїстичну дію [19, s. 391].

Істориками, які запропонували власні підходи до розуміння статусу української шляхти у суспільстві, були Освальд Бальцер (1858–1933) і Станіслав Кутшеба (1876–1946). О. Бальцер піддавав сумніву хронологію, до якої вдавався С. Кутшеба, із доведенням подій до 1569–1572 рр. За його переконанням, складно вважати 1572 р. за дату, що відмежовувала «розвиток» від «застою» держави [1, с. 76, 85].

На противагу такому підходу доцільніше вбачати ці події у проміжку XIV–XV ст., коли розпочав формуватися шляхетський стан. Його права оформлювалися через відбирання прав у «міщан та плебеїв» [1, с. 88–89]. Важливість еволюційних змін через набуття шляхтою привілеїв історик вважав значним етапом встановлення порядку у державі, якому сприяло зрівняння титулів Великого князівства Литовського і Корони Польської [5, s. 18].

У працях С. Кутшеби було підкреслено важливість історичних студій над державним ладом і парламентаризмом з огляду на відновлення польської державності після Першої світової війни. З цієї метою історик розглянув державний лад та генезу формування Вального Сейму, які після встановлення незмінно існували до 1795 р. Для дослідника було важливо підкреслити еволюційну модель формування державних органів. Вагому роль у ній відіграло протиставлення

короля і королівської ради, що змушувало дедалі більше зважати на позицію найближчого королівського оточення [15, s. 18–19]. Зростання ролі шляхти у суспільстві автор простежував через надані привілеї. Конституції від 1530 р. і 1538 р. доповнювали права, надані Городельським привілеєм 1413 р., оскільки король мав обиратися усім загалом шляхти. Іншим проявом зростання її впливовості були конфедерації як спосіб чинення опору королівській владі при порушенні зобов'язань, які вона на себе брала [15, s. 30–39]. У цьому плані важливими були амбіції шляхти Руського воєводства [15, s. 54]. Автор твердив, що із укладенням Люблінської унії українська шляхта зберегла свої привілеї, а «пункт тяжіння Речі Посполитої розпочав зміщуватися на Схід» [13, s. 90; 15, s. 70]. Із 1569–1572 рр. у державі розпочався занепад у зв'язку із домінуванням аристократичних родів, що порушило суспільну рівновагу [2, с. 131–132].

Зближення із Короною розглядалося С. Кутшебою як відсторонення Великого князівства Литовського від Русі, де далі сповідували грецьку віру і судилися власним правом. Коріння руської шляхти дослідник виводив від давньоруських часів, згадуючи про 282 князів і бояр із Волині [14, s. 8]. Поміж руської шляхти він виділяв князів Острозьких як найбільш впливових. Шляхетський стан бачив як ієрархізований: князі-пани, бояри і дрібна шляхта [14, s. 62].

Досить ґрунтовним є образ річпосполитського суспільства, а з ним і українських земель та шляхти, в працях видатного польського історика Йоахіма Лелевеля (1786–1861) та знаного дослідника Александра Яблоновського (1829–1913). Й. Лелевель розглядав історію,

державний лад та культуру Польщі як протилежність Заходу із абсолютною монархією, ієрархізованим суспільством та релігійною нетерпимістю. Проникнення цих ідей призвело до занепаду держави.

Суспільство Великого князівства Литовського, яке Й. Лелевеля цікавило з точки зору зближення із Польщею, було розмаїтим, і Русь у ньому не завжди мала належний статус [16, s. 147]. У зв'язку з цим об'єднання із Коронаю могло мислитися як можливість отримати додаткові права та свободи [16, s. 147]. В оцінці Русі важливе місце займав опис привілеїв, які зрівнювали у правах місцеву та коронну шляхту [16, s. 146].

Попри розбіжності зближення Литви та Польщі тривало впродовж 1413–1560 рр., свідченням чого стало запровадження у Литві і прилеглий Русі польського урядування, звичаїв, культури [16, s. 167]. Й. Лелевель був переконаний, що таке зближення не заперечувало литовської і руської культур у повсякденному житті: тоді як у Польщі шляхетський стан був більш монолітним і організованим на засадах рівності, шляхта Литви була диференційована [16, s. 176, 185]. Джерелами формування князівсько-боярського стану була військова служба. Бояри у майбутньому узалежнювалися від князівського прошарку, тоді як селяни у цій схемі перебували у залежності від «егоїстичної сваволі» шляхти [16, s. 183–184].

У своєму розгляді Й. Лелевель важливу частину відвів культурним процесам на Русі. Він твердив, що ідентично до того, як у Польщі вищі стани говорили польською мовою, аристократія Русі розмовляла руською мовою. Проте для дослідника важливо, що шляхта

свої епістолярії писала винятково польською, із чого було зроблено припущення про збільшення частки цієї мови у повсякденні соціуму. Не менш важливим був релігійний фактор – якщо шляхтич не належав до католицької віри, він не міг претендувати на посади. Через це, за переконанням дослідника, з точки зору зміни статусу православної церкви у суспільстві важливим був прецедент надання уряду князеві Костянтину Івановичу Острозькому у 1522 р. У результаті цього пізніше розпочалося переосмислення протестантських течій, що підштовхнуло автора до характеристики Речі Посполитої як виняткового простору свободи та вольностей [16, s. 192–193].

Не менш інформативно суспільство Речі Посполитої поставало в працях А. Яблоновського (1829–1913). На його переконання, приєднання руських земель до Польщі сприяло соціально-економічним зрушенням. Зближенню двох держав сприяло надання шляхті спільних привілеїв, що, разом із появою шкіл, релігійним прагненням до унії і популяризацією польської культури, впливало на «szereenie się cywilizacyi zachodniej» [9, s. 172].

Політична унія між Польщею і Литвою вплинула на те, що роз'єднані після занепаду Київської Русі землі об'єдналися. Проте, як зауважив автор, недоречно вважати, що вони миттєво злилися з іншими польськими територіями [9, s. 174]. Із настанням періоду безкоролів'я Литва небезпричинно прагнула повернути відібрані землі. Важливою тут, проте, виявилася позиція місцевої шляхти, яка не погодилася на такі кроки [9, s. 175]. В українській шляхти й надалі (під час обрання нового

короля, Лівонської війни) простежувалася спільна позиція.

Українська шляхта після приєднання до Речі Посполитої, твердив дослідник, наблизилася до Заходу, розпочавши переймати зразки польської культури [9, s. 237–238]. У кожному воєводстві утворювалася своя аристократія, чисельність якої після унії зростала. Автор перерахував шляхетські роди Галичини, Поділля, Волині, Брацлавщини та Київщини, зауваживши майнову диференціацію між ними («сильніші» і «слабші») та вказавши на процеси відмирання та еміграції цих родів [9, s. 182–183]. На його думку, татарська загроза, козацька небезпека і релігійні конфлікти негативно впливали на розвиток Русі, тоді як прихід польської шляхти позитивно позначився на процесах урбанізації [9, s. 199–201].

Отже, в польській історіографії XIX – 30-х років XX ст. конструювалися різні образи Речі Посполитої – від держави, яка була ідеалом із власною місією та ексклюзивністю порівняно з іншими європейськими країнами, до держави, яка на шкалі «руху» народів віддалялася від свого «розквіту» і «золотої доби», що припадали на середньовіччя, і входила у період стагнації та анархії, причиною чого стали неврегульованість соціальних, релігійних питань та неспроможність відповісти на посилення Московії у регіоні. Образ українського шляхтича у річпосполитському суспільстві теж не був монолітним. Він залежав від підходу, до якого вдавався дослідник. Ключовою деталлю було те, що в історичних працях цей шляхтич поставав із власною традицією, яка під впливом зовнішніх чинників починала трансформуватися, рухатися до Заходу, що, із точки зору

тогочасної польської історіографії, неминуче пов'язано із польською культурою, яка була своєрідним експортером цивілізації.

Набуття прав і привілеїв та утвердження статусу української шляхти у суспільстві відбувалося через зближення Великого князівства Литовського і Корони Польської. Частково привілеї були отримані в результаті протесту Свидригайла у 1430-х роках, а також (у Руському воєводстві) – через поступову інкорпорацію цих земель до польської держави, що було підтверджено на Люблінському сеймі. Українська шляхта сприймалася за локальну, проте важливу складову коронної шляхти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальцер О. Къ истории общественно-государственного строя Польши. Санктъ-Петербургъ: Издания А. Суворина, 1908. 266 с.
2. Кутшеба С. Очеркъ истории общественно-государственного строя Польши. Санктъ-Петербургъ: Издания А. Суворина, 1907. 231 с.
3. Шмитт Г. История польскага народа. Т. 2. Санктъ-Петербургъ: Издание Ю. Шрейера, 1866. 576 с.
4. Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна–Росія–Польща. Київ: Дух і Літера, 2016. 552 с.
5. Balzer O. *Historia ustroju Polski: przegląd wykładów uniwersyteckich*. Lwów: Księgarnia Gubrynowicz, 1922. 38 s.
6. Bandtkie J. S. *Dzije narodu Polskiego*. T. 2. Wrocław: U Wilhelma Bohumiła Korna, 1820. 401 s.
7. Bartoszewicz J. *Szkie dziejów kościoła ruskiego w Polsce*. Kraków: Nakładem J. Zeno-wicza, 1880. 493 s.
8. Bobrzynski M. *Dzieje Polski*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. 495 s.
9. Jablonowski A. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 316 s.

10. Kalinka W. Sprawa ruska na Sejmie Czteroletniem. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1884. 39 s.
11. Korzon T. Historia nowożytna. T. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff i Spółka, 1901. 539 s.
12. Korzon T. Historia Polski, Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 372 s.
13. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie. T. 1. Korona. Lwów: Księgarnia Polska B. Połoniczkiego, 1925. 320 s.
14. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie. T. 2. Litwa. Lwów: Nakładem księgarni Polskiej, 1914. 241 s.
15. Kutrzeba S. Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Nakładem S-ki Akc. Polska Składnica Pomocy Szkolnych, 1922. 198 s.
16. Lelewel Joachim. Dzieje Litwy i Rusi az do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej. Poznań: Nakładem i drukiem W. Stefańskiego, 1844. 202 s.
17. Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej. T. 5 z drugiej połowy szesnastego wieku. Poznań: N. Kamieński, 1849. 295 s.
18. Schmitt H. Unja Litwy z Koroną dokonana na Sejmie Lubelskiem 1568 – 1569: szkic dziejowy. Lwów: Jasieński, 1869. 50 s.
19. Szujski J. Dzieje Polski. T. 2. Kraków: W drukarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spółki, 1894. 422 s.

Ігор ГУЛЮК

orcid.org/0000-0002-7059-1104
науковий співробітник відділу
історичних пам'яток НДІУ

В польській історіографії XIX – 30-х років XX ст. конструювалися різні образи Речі Посполитої – від держави, яка була ідеалом із власною місією та ексклюзивністю порівняно з іншими європейськими країнами, до держави, яка на шкалі «руху» народів віддалялася від свого «розквіту» і «золотої доби», що припадали на середньовіччя, і входила у період стагнації та анархії, причиною чого стали неврегульованість соціальних, релігійних питань та неспроможність відповісти на посилення Московії у регіоні.